

НА РЪБА НА ДВЕ ЕПОХИ

Пантелей Зарев

ИЗ МРАКА КЪМ СВЕТЛИНАТА

С нахлуването на немските фашистки армии в Съветския съюз рязко се смрази климатът и на българската литература. В страната се настаняха отново жестоко потисничество и реакция. Повечето писатели комунисти бяха проводени от полицията далече на юг, в сурови концентрационни лагери — в „Еникьой“, а след това и в „Гонда вода“. Не излизаше никакво легално ляво издание. Настъпваше бързо онази черна средновековна нощ, която немският фашизъм обещавахе на цяла Европа, на света като тържество на „нов ред“.

Но вътрешно политическото положение у нас съвсем не беше благоприятно за господството на този желан и от българската буржоазия „нов ред“. И българските политици, боядисали щандартите си с кафявия цвят на фашизма, и династията се бяха откъснали съвсем от народа. Влиянието на комунистическата партия бе широко — и сред младежта, и сред простите трудови хора. При тази обстановка волята за борба и съпротива срещу насилниците и завоевателите избликваше непрекъснато с небивала сила. Сложи се началото на голямо партизанско движение. Започнаха саботажни акции. Организираше се всестранната съпротива — и срещу врага отвътре, и срещу врага, дошъл отвън. Борбата кипеше във всяко ъгълче на изстрадалата ни земя и приемаше неумолимо нееднакви форми: от устната пропаганда, която всява вяра в победата на Червената армия и разпалва прорусофилски чувства до рисковано трудните, но самоотвержени акции на партизани и саботажници.

През тези драматични и кървави години революционната литература се твореше вече не в познати писателски мансарди, а в затвори и концентрационни лагери или в партизански заслони из планините. На нейните създатели сега липсваха и най-елементарни условия за художествено творчество. Липсваха книги. Нямаше традиционни разговори за литературни стойности, за идейност и художественост. (Известни условия за дискусии съществуваха в концентрационните лагери, и то докато концлагеристите не се изпращаха на физическа работа. Но борческото поетическо слово се раждаше спонтанно. То носеше в себе си тъкмо идеята за борба, която искаха да загасят, тъкмо волята за победа, ентузиазма на онези, които бяха вече в редиците на партизанските чети или в нелегалните политически организации.)

В лагера „Гонда вода“ бяха интернирани Тодор Павлов, Младен Исаев, Венко Марковски, Крум Пенев, Марко Марчевски, Лозан Стрелков, Арманд Барух, Васил Воденичарски. Там, по спомени на заточените, се е създал негласно литературен кръжок, чиято душа е бил Тодор Павлов, най-авторитетният сред изброените видни творци. В условията на лагерния живот Венко

Марковски написва своята поема „Орлицата“, Младен Исаев някои от ярките си революционни стихотворения, поместени по-късно в стихосбирката „Огъня“ (1946). Арманд Барух се заема с превеждане на „Война и мир“ на Толстой.

Драматична е биографията на родения в Скопие българин заточеник в „Гонда вода“ Венко Марковски. Той се е преселил в старата родина заедно със семейството си. Още през 30-те години насочва таланта си към революционно творчество. Тогава между него и Тодор Павлов, роден също в Македония (Щип), се създава трайна дружба. Тодор Павлов чувствава отблизо творчеството на Марковски и по спомени на двамата те престояват в концентрационния лагер „Гонда вода“ до късно нощем над ръкописите на писателя. Марковски пише на литературен български език и на македонски диалект. Но независимо от особеностите на езика в творчеството му пулсират все чувствата на революционера-комунист, убеден в очакваната победа и във великата правда на народа. В поезията му преобладава беззаветна обич към македонската земя, която се тъпче от ботуша на кралския джандарм, а по-късно от немски окупатор. Любовта към Македония е засвидетелствувана многократно. В поемата „Чудна е Македония“, издадена през 1940 г., четем:

Чудна е Македония!

Кочански ориз набабрел,
Гевгели вие кожурци,
Вардарка рони класови,
тиквешка лоза до зимля,
Летница в Охрид извира,
афион Велес насекол,
ф Тетово тежат ябока,
тутун я Драма покрива,
бубак¹ низ Серско белее!

И нататък:

Намини — помини селски колиби,
запри се, послушай гори — кории,
зазборуй, разпращай Бигла планина,
надзри го, види го, старо Крушево,
гради ти разгорел кърваф Илинден.

Тази обич и това въодушевление от предишни и от сегашни борби напират и в други книги на Марковски, издадени преди и през Втората световна война: „Народни бигори“, „Огинот“, „Лулкина песна“, „Луния“, „Илинден“. В тях се усеща силата на дълбоката народностна традиция, която идва от патриотичното творчество на Константин Миладинов и на Райко Жинзифов. В здравото народностно самосъзнание са се врязали сега идеите на поета комунист.

И в концентрационния лагер Марковски продължава да пише със сърце, което е отдадено на Македония, на поробената българска земя, като мислята му гони все пределите на бъдещето — пределите на комунизма и на общочовешкото щастие. В едно от стихотворенията си, онасловено „Писмо до другарката“, Марковски е изказал с интимна непосредственост и интернационалните си чувства, които са го обсебвали в лагерната обстановка:

Дружке моя, моя първа радост,
не жалея своята младост, дружке,
но ми камък на сърцето падна
като тежка дрямка в нощ хайдушка.

¹ Памук.

Дружке моя, лагер ме притиска,
твоята младост враг покосва, дружке,
жал жалея, мѣст в сърце ми плиска,
че не мога в бой да литна с пушка!

Тук зловещо стене Места тиха,
там страната мрак потиска черен,
но край Волга тътне мощен вихър
и настъпват моите братя верни.

Мисълта за верните братя от Севера — това бе традицията на Смирненски в нашата поезия. Като Смирненски и Марковски през интимните си горчивини иска да е рамо до рамо с тях. Копнежът по другарката прераства в ботевско вричане на борбата. Жаждата на поета да види невръстната си мъжка рожба в люлката се сплита с желанието му свободно, с жертвена всеотдайност да „литне“ срещу врага. Лириката на Марковски не само идейно е в стила на големите Ботеви традиции, но тя като поезията на Ботев има и фолклорна подоснова.

Младият вдъхновен поет, революционер и патриот притежава изключително силен и дързък дух. Той не бе смазан не само от изпитанията в лагера „Гонда вода“, а и от всичко онова, което трябваше да изживее по-късно, включително и едно дълго пребиваване в югославските затвори след завършването на Втората световна война.

За поемата „Орлицата“, която Венко Марковски създава в лагера и която се подготвя за изнасяне навън (с псевдоним Спартак), Тодор Павлов написва обширен предговор. В него той изтъква достойнствата и на поета, и на революционното му произведение,¹ анализира подробно идейните и художествени особености на творбата.

Не може да не отбележим, че в споменатия предговор Тодор Павлов, като изброява имена на революционни писатели комунисти, не включва между тях Никола Вапцаров. Големият поет още не бе опознат и не бе получил заслуженото си признание.

В стихосбирката си „Огъня“ (1946) Младен Исаев включи свои стихотворения, писани в концентрационния лагер и озаглавени „Концлагери“. Младен Исаев е бил интерниран в „Еникьой“, след това в „Гонда вода“, а след това и в лагера „Кирик“, тъй че преминава през всички грозни концлагерни „чистилица“. Първото стихотворение от своя цикъл сякаш в някакъв негласен спор с неопределени опоненти той посвещава тъкмо на Вапцаров:

Къде е нашето разбито ято,
другарите разстреляни лежат сега.
А ние, в плен. И шиба кървав вятър
от спомени и болка, и тъга.

Минават дни, минават тежки нощи
в студена пустош и жесток каторжен труд.
И ужасът пълзи в кръвта ни още,
и ужасът из мрака вика — луд!

Понякога в съня ни полетява,
като другар прострелян, тежък смърч,

¹ Този предговор бе напечатан по-късно, след 9 септември, във в. „Литературен фронт“.

прострен във вик — кошмарът зъл ни дави
с дъха на минала, жестока смърт.

Макар и малко тежко тромав на места, този цикъл на Младен Исаев е отразил най-добре, психологически най-дълбоко преживяното в лагера. В чувствата на поета се борят противостоящи сили като в живота — страшната задуха на затвора и жаждата за въздух и за свобода. Протестното изживяване прелива понякога в нежен лиричен копнеж. В стиховете се чува и протестен вик — срещу ония писатели, които не разбират времето си, не се вслушват в неговите повели и продължават да пишат сладникава и откъсната от живота поезия. Ето вълнуващия лиричен израз на тия поетови изживявания:

Тая нощ над лагера смразяващ дъжд вали
и барабани по пелерината на часовоя.
Аз не мога да заспя. Загледан в тъмнините зли,
мисля си за вас, поети и познати.

Де сте вие? Пак ли пишете неземни стихове
за луната и за нежните ресници на любимата —
в тия времена, когато духат черни ветрове,
прясна кръв дими, скриптят бесилки над родината?

В поезията на Младен Исаев се промъква непрекъснато здравата светлинка на надеждата. Той не достига до песимизъм, до отчаяние. Негова опора са сегашните борби на народа. Те не пресекват. А от Изток ще дойде радостната вест, оттам ще изгрее зората на човечеството. Ще отминат изпитанията, ще утихне бурята на войната и над земята ще грейнат лъчите на нов свят, жадуван и виждан съвсем конкретно в мечтите. Обобщена мисъл и предметност се събират в лириката на Младен Исаев. Тя се ражда от преки срещи с пейзажа, кълни от впечатления за околното, предметното. Това тъкмо е доприносът в нея да се изреже плътно образът на лагерния живот. Редуват се картини, които най-пряко говорят за лагерното битие.

Тези прогресивни писатели, които оставаха на „свобода“, трябваше грижливо да се съобразяват с безцеремонната цензура и с полицейската обстановка. Някои от тях, като Георги Караславов, почти нищо не напечатаха през тия години. Други, като Христо Радевски, пишеха творби за деца. Радевски издаде детската стихосбирка „Наопаки“ (1943).

Времето се измерва и с онова, което се създаваше в затвора или непосредствено преди разстрел. Поезията, която сега ни омагьосва с дързост, с нежност, с пределна психологическа натовареност и с красота — „Прощално“, „Предсмъртно“ на Вапцаров, — беше писана тъкмо на ръба на живота. Големият поет на епохата с обявяването на войната се включи веднага в активна нелегална работа като член на специалната военна комисия при Централния комитет на партията. Той е пръв помощник на ръководителя на тая комисия Цвятко Радойнов. Съдено му е обаче да отдаде и силите, и ентусиазма си за непродължително време. Когато най-трескаво е ангажиран в събиране и укриване на оръжие, той е задържан в полицията (4 март 1942). Започват жестоки инквизиции, които завършват със съдебен процес. Издадена е смъртна присъда и на 23 юли 1942 г., въпреки молбите и ходатайствата на близките му за помилване, Вапцаров е разстрелян. Това става доста преди решителния поврат на Отечествената война, доста преди победата при Сталинград. Поетът загива при тежка психологическа обстановка, при най-свиреп терор, сред потиснати надежди за победа над немския фашизъм. Но и при тези условия той запази непокънати и борческото си чувство, и своята преданост към

комунизма. В „Предсмъртно“ преповтори великата Ботева изповед за вярност към народа:

Борбата е безмилостно жестока.
Борбата, както казват, е епична.
Аз паднах. Друг ще ме смени и... толкоз —
какво тук значи някаква си личност!

Разстрел, и след разстрела — червей.
Това е толкоз просто и логично.
Но в бурята ще бъдем пак със тебе,
народе мой, защото те обичахме!

Това кратко стихотворение е синтез на преживяното през най-тежки и най-съдбовни години в историята на страната ни. То предава с кристална яснота една човешка изповед за вярност докрай. Стихотворението „Предсмъртно“ и стихотворението „Прощално“, посветено на жената на Вапцаров, са върхове на революционната ни лирика. Винаги творчеството на Вапцаров се е раждало в жив отклик на действителността, но сега то бе изпълнено с духовната атмосфера и конфликтността на най-напрегнатото време. При цялата трескавост на чувствата то се ражда със съвършена красота и прозрачност на езика, с вълшебно единство на хиперболи и реалност. Такива са художествените черти и на тези две стихотворения, написани в мрачни и задушани дни или нощи, когато поетът бе безпомощен, притиснат в обагрените с кръвта му лапи на врага.

Особена емоционалност излъчва и онова, което се твореше в планините и в партизанските отряди. Тук се изявяваха понякога доста несръчни млади автори, ново литературно поколение, което не може да се осъществи, тъй като не му достигна време за литературна школовка и за набиране на култура. Повечето от тези талантливи поети бяха скоро покосени от смъртта и оставиха от себе си само едно обещание за възможно литературно дело. Между тях са Цветан Спасов, Христо Кърпачев, Иван Нивянин, Атанас Манчев, Васил Воденичарски, Кирил Маджаров, Найдено Георгиев, Тончо Стаевски, Марко Ангелов и други. Някои от тях бяха публикували свои творби, други се усетиха като поети при условията на борбата.

Ето кратки данни за това поколение, загинало с трагична героика. Цветан Спасов изявява поетически наклонности още като ученик и студент юрист. Сътрудничил е със стихове, статии и хумористични произведения в плевенския вестник „Студенец“, в „Светлоструй“, в „Литературни новини“. През 1942 г. е осъден на смърт задочно за комунистическа дейност сред войниците от Плевенския гарнизон. Загива през 1944 г. като партизанин. Както Вапцаров очаква пролетта, така и Цветан Спасов очаква настъпването на „утрин румена“, която ще пристъпи млада, трепетна, весела и ще разпръсне с дъха си мъглите, ще оживи пустите градини, ще разтвори за живот гърдите на хората. В оптимистичния цикъл „Песни за моето щастие“ той с одаистична приповдигнатост изповядва:

Аз обичам безумно земята си*
и народа си беден обичам,
мойта младост и вяра, и сили
без преструвка им гордо сбриям.

Младостта ми изгрява сред времето,
младостта ми кипи като лава,

мисълта ми преброява навсякъде
и сърцето си щедро раздавам.

И Цветан Спасов действително отдаде себе си — в битката за народна свобода. Той не доизживя младостта си, както и другите му връстници. Той загина, както бе мечтал, „под великото знаме на правдата“.

Цветан Спасов живя 25 години, а Христо Кърпачев само 22. И Кърпачев като Спасов вярва оптимистично в близкото победно бъдеще. В стихотворението си „Другари“ той пише:

Под нас реката с грохот разрушава
оковите на тежки ледове,
а слънцето през облак поздравява
напъпилите вече цветове.

Потънали в народната тревога,
на калната земя лежим
и на живота с логиката строга
размирни планове кроим.

Това са планове за извоюване на победата. Планове, изпълнени с вяра, че пъпките скоро ще разцъфтят, че пролетта ще дойде на земята, че неизбежно слънцето ще разруши тежките ледове, оковали всичко. Христо Кърпачев написа марша на ловешките партизани. Той се пи не само по време на борбите, а и след народното освобождение — като химн на вдъхновената преданост към комунизма и като израз на патриотичен идеал. Колко възторг, колко въодушевление бликат още от първите слова на този марш:

Земята на Ботев и Левски
отново е робска земя.
Балканът хайдушките песни
отново размирно запя.

Кой люби народа поробен
и пази завета велик —
На Левски завета бунтовен, —
при нас нека дойде войник.

От портрета на Христо Кърпачев ви гледа ведро и усмихнато лице. Той е знаел за какво живее и за какво умира. В неговата личност има нещо логически строго и ясно, и същевременно емоционално приповдигнато. Стихът му е точен и предметен, изпълнен с богато мисловно съдържание. Въпреки цялата си изнежена чувствителност Кърпачев бе мъжествен беззаветно. Както Цветан Спасов, и той си служи главно с въодушевено слово, използва предимно маршовата стъпка в поезията, резкия и отсечен език. Донякъде такъв характер, с някои индивидуални отсенки, имат стихотворенията и на Атанас Манчев, и на Иван Нивянин. Атанас Манчев, загинал през 1944 г., също пише маршове, боеви песни, изпълнени с призивност и вяра:

Шумете разлюшнати ниви,
ликувай безбрежно поле;
сред вашата шир златогрива
разтворих аз млади криле.

Знам, първата жертва ще падна
всред вас, мои родни поля!

Но сепнати в тежка отрада,
ще трепнат далечни села.

Тази жертвоготовност, това предчувствие за близкия край у тези недоизживели живота си младежи бе характерен белег на партизанската поезия. Иван Нивянин, убит през май 1944 г., за разлика от Манчев бе повече психологичен, поезията му е изпълнена с повече носталгия по родния дом. Но и той носеше у себе си бодро все характерното предчувствие за съдбовна неизбежност. Ето неговото вдъхновено и трагично видение:

За мен другарите ще страдат,
ще ме накичат със венци;
на почит ще стои отряда —
ще бдят един след друг бойци.

Самичка мама ще узнае,
сиротна в бедната ни къща —
на сън вретено ще мотае
и нишката му ще се скъса...

Нивянин, предчувствувал смъртта си, е мислил как ще трепне в решителния миг майчиното сърце, което след това цял живот ще скърби. Това тъжно и героично предчувствие на партизанина от отряда „Гаврил Генов“ се сбъдна.

Талантлив и обещаващ поет бе студентът юрист, печатарският работник Кирил Маджаров. Всеки, който го е познавал, пази у себе си най-топъл спомен за този прекрасен и предан другар. Неговият талант не успя да разцъфти, защото Маджаров загина още по-млад, едва 20-годишен — през август 1944 г. Ето какъв особен чар и каква обещаваща мисъл носеше младата му поезия — в стихотворението „Недовършено“, писано през март 1944 г., той, едва започнал живота си, казва:

Животът ми е наниз от тревоги —
открита лодка в развълнуван океан —
и питам се — дали ще мога
да стигна до брега желан?

Ако Яворов, Димчо Дебелянов или Гео Милев бяха загинали по на 20-годишна възраст, след като са писали стихове като горните, бихме ли могли да гадаем каква щеше да е литературната им биография и какво те щяха да създадат. Трудно е да кажем какво щеше да остави в българската поезия и Кирил Маджаров, ако бе живял повече — да кажем поне още 10 или 15 години. Но палачите и убийците не са и помислили, че покосяват художествени дарования. Тяхната ръка не е трепнала и когато са убивали и други талантливи младежи, например Васил Воденичарски или Марко Ангелов, или Тончо Стаевски, или когото и да било от отдалите се едновременно и на революцията, и на литературата и направили от революцията поезия на своя кратък и искрометен живот.

Най-големият поет, когото създаде партизанското движение, бе Веселин Андреев. Той възпя в самата борба борбата. В стиховете му изпъква обрисван плътно духовният облик на хората, тръгнали по партизанските пътеки, бродели из планините и жертвували изцяло родния дом и близките си. В лириката му са отразени тяхното величие и героизъм, нечовешката им понякога болка по скъпите хора, останали там, долу, в плен на фашизма! В поезията на Веселин Андреев има повече художествена пълнота. Тя не е напоена само с ентузиазъм, тя художествено възсъздава обстановката. Поетът рисува с великолеппи, свежи бои планинския пейзаж и зимната заснежена планина.

Така той ни пренася в самата предметна действителност. Неговото око е точно, поетичните му образи са богати едновременно и с емоционалното възхищение от красотата, и с релефността на физическия свят. Това се осезава убедително в творби като „Хайдушки нощи“, „На Вежен“, „Зимни приказки“. Чудото на красивата, заснежена планина в полуслънчевия ден е предадено прекрасно в образността на зимната приказка. Ето:

Кой нощес е везал
с дребнозърнест звезден сняг —
в кичури бухлати чезне
вчера голият клонак.

Или:

Слънцето с разплавен блясък
по върхарите гори,
в синкаво-мъгляви краски
сенчестият дол е скрит.

Или:

Птичка разлюлява клонка —
сребърен прашец струи...
„Ех, родино — ще пророним, —
хубава земя си ти!“

Това са картини на зимата, изписани с импресионистична свежест. Усещаме сякаш свежия дъх на снега, виждаме като че ли богатството на осветените от слънцето бои и се опиваме — заедно с автора — от красотата чудо на природата. Веселин Андреев обикновено е слагал под стихотворенията си дата и е означавал мястото, където творбите са написани. Това място обикновено е и една действителност, реално оживяла в произведенията.

Да, по хребетите на Балкана, както и в концентрационните лагери се твореше. При това лирическият жанр бе с широк регистър: от интимната песен до превъплъщаването в света на другите; от изповедта до марша, предназначен да вдъхновява бойците. Особено настойчиво избликваше маршовата песен. „Партизански марш“ и „Марш на чавдарци и бенковци“ на Веселин Андреев е близо по техника и стил на „Маршът на ловешките партизани“ на Христо Кърпачев. Припомнете си марша на Кърпачев и го сравнете с долучитираните стихове на Веселин Андреев:

По села и по балкани,
вред по родната страна
ний, народни партизани,
пак развихме знамена.

Кърпачев е написал своя марш през 1943 г., Веселин Андреев през 1944 г. Кърпачев обхваща в широко обобщение настоящето и миналото (земята на Ботев и Левски, Балканът, който е запял размирно хайдушка песен), Веселин Андреев, вече в едно малко по-късно време, говори за Отечествения фронт и за близка вече свобода.

Цялата тази многообразна поезия е придобивала първоначално известност само сред първите слушатели на рецитаторски изпълнения. Но по-късно тя получава свой вечен живот, тъй като стига до широк кръг читатели и влиза в националния фонд на литературата ни. В нея са се отразили народни чувства, историята ни, надежди и болки, извикани от красотата и величавата мощ на борбите. Тя, макар и слаба понякога художествено, напомня за героиката на Ботев и за подвижничеството на апостола Левски. Между двете далечни исторически времена в националната ни история е хвърлен мост — чрез малко

по обем, но важно по значение поетическо творчество, родено при оригинални условия в планината или в затвора, когато наоколо се е вълнувало народното море.

При жестоките, често пъти гибелни схватки с врага се утвърди и един особен жанр, чиито автори нямаха съзнание за литературна професионалност, нито бяха възпитавани от литературни школи. Обикновени хора, редови бойци достигаха до равнището на поезията чрез епистолярния жанр. Писмата, пращани от затворите, преди разстрели и изобщо всички бележници и откровения от този род придобиват с емоционалната си приповдигнатост стойност и на поетически документи. Те говорят със словесна и психологическа убедителност за големия дух на борците, които преди смъртта си или в самия предсмъртен час са изказвали вълнуващите ги чувства. Някои от тези своеобразни поетични документи са строги и делови в съдържанието и във формата. Найден Георгиев пише до другарите си от Софийския централен затвор през септември 1942 г., преди да го обесят:

„Другари,

Колкото можах, борих се с мръсното фашистко правителство както във, така и в казармата. Но за зла участ бяхме предадени от провокатора Узунов, кандидат подпоручик от с. Дивдядово, Шуменско. Жалко е, другари, че не можах да умра с моите славни войници в бой с мръсния враг, полезен за решителния удар, за унищожаването на агонизиращия фашизъм, а да увисна на бесилката без борба, но от друга страна се гордея, че си изпълних честно дълга и... зная, че моите братя без всякаква милост ще отмъстят на подлия враг.“

Тук два пъти се мярка думата „мръсно“. После идват веднъж думата „полезен“ и веднъж думата „честно“ като антиподи на „мръсно“. Тези противостоящи слова носят в себе си действителността. Те сочат категорично онова, което е стояло отвъд и отсам барикадата.

Други автори на писма весело се шегуват със себе си преди смъртта. Удивително е писмото на Атанас Романов до близките му, писано през юли 1942 г. от Софийския централен затвор, непосредствено преди произнасянето и изпълнението на смъртната присъда. В него четем:

„Здравейте,

рядко се сещам за писане. Трябва и настоящето писмо да броите като някаква рядкост.

Днес преди обяд съдът не заседава, та сме свободни и сме го ударили на писане. Току-що писах на вуйна. Едва тия дни научих, че вуйчо се е поминал преди месец и половина. Чувствах се задължен за изкажа съболезнованията си, като по такъв начин косвено я подсетих след някоя друга седмица да стори същото относително нашего брата...

Пиша ви на розова хартия не случайно, а нарочно. Колкото и да е черна обстановката и бъдещите перспективи да са съвсем не розови лично по отношение на мен, то изразени в розова книжка ще разведрят самата тая обстановка в розова светлина.“

Атанас Романов е бил младеж с весел характер. Този човек не е издал никого от другарите си, претърпял е твърдо всички мъчения и е имал сили да се шегува със себе си весело и достойно току преди самата смърт.

В тези психологически и поетични документи на епохата се натъкваме на нещо неизказано напълно в друг вид творения от това време — моралната издръжливост. Иван Христов (Зъбчето) пише до родителите и братята си от Софийския централен затвор през февруари 1943 г., пак преди да бъде разстрелян на гарнизонното стрелбище:

„Мили родители и братя,

най-послед ми прочетоха присъдата. Тя както за вас, така и за мен не е изненада. Нима можеш да очакваш милосърдие от кървавия фашизъм? Нима може да се очаква пощада от тези, които разплакаха толкова майки и деца? Не! Никога! А нима ние двамата с Иван Сергеев не паднахме жертви против този разсвирепял се и потънал в човешка кръв фашизъм?

Затова загиваме, защото не очаквахме и не очакваме никакво милосърдие от тях. Главата горе, мили родители и братя! Аз, като истински син на моята класа и народа, изпълних дълга си. Със сетни сили се борих против този ненаситен звяр и сега с най-голямо спокойствие и чиста съвест се прощавам с вас и живота, моя скромен живот, който поднесох в жертва на всички потиснати.“

Този епистолярен жанр, развит при продиктувалите го условия, е неизследван от нашата историография. А в него има неподозирани морални дълбочини. В него е отразен многоликият ни национален характер, изявявал се пълно през онези драматични и трагични дни на героизъм и жертвеност. И това му придава и литературна стойност.

Нека припомним, че в нашата литература се налага едно оригинално явление: читателят възприема някои исторически мемоари или даже някои научни и изследователски произведения като художествена проза тъкмо защото в тях са представени националният ни характер и народностната ни духовна битност: например „Строителите на съвременна България“ на Симеон Радев или научните студии на Иван Хаджийски върху бита и душевността на нашия народ. Тези произведения отчасти прехождат в художествената литература и се вграждат в нейния фонд и поради това, че са написани с образно мислене и с образно слово. Такава естетическа четивност получават днес и много от пръснатите из архивите писма-изповеди. Без да са художествена литература, те се вреждат в общия литературен фонд на създаденото през 1941—1944 г.

Бурните епохи раждат и свои оригинални изяви. В писмата-изповеди, за които става дума, звучи често поетичен глас, долавя се интимна лирична изповедност и горда, стигаща до патетика философска размисъл. Словото е просто, но все пак приподигнато. Често пъти то е силно експресивно. Епистолярният жанр от 1941—1944 година извиква освен исторически интерес, но и емоционални вълнения, защото напомня внушенията на голямата епистолярна проза. През буквената изразност на словото преминават морални въпроси, които разтърсват духа. Много писма са богати с обобщения. Авторите им използват и типични художествени похвати или иронизират врага и съдбата си. 21-годишният Тенчо Хубенов, имал три смъртни присъди, преди разстрелването казва в едно писмо до приятелката си:

„Само на този процес бях накрая, но прокурорът ме сложи напред. Вярвам са ти казали как ме защити моят адвокат, с една дума мътна работа. Абсолютно нищо не е в състояние да ме спаси от въжето (куршума). Това, разбира се, не е страшно, да умреш, страшно е да не си живял, а аз живях активно. Сега, когато всички козове са проиграни, когато съзнанието, така да се каже, се изпразни, когато за нищо не мислиш, защото няма бъдеще, има само минало, но когато си хвърлил поглед към това минало, към условията, при които бяхме

поставени, се оказа, че много малко хора могат да живеят нашия живот“.

Долавяте мащабност, величие на духа, наченки в размисъла и иронията на художествен стил. Този смел младеж, превърнал революцията в съдба, не съжалява себе си и пред смъртната присъда.

През тежките години (1941—1944) е излизало едно единствено литературно издание на писателите комунисти: вестник „Патриот“. Това литературно издание естествено е нелегално. То се печата отначало на пишеща машинка, а по-късно започва да излиза на шепирограф. Вестникът се редактира от Крум Кюлявков и Лозан Стрелков с помощници Иван Мартинов и Андрей Гуляшки, които го разпространяват. В своите спомени Крум Кюлявков нарича вестник „Патриот“ „списание“. В него според Кюлявков са помествани материали от Богомил Райнов, Младен Исаев, Лозан Стрелков, Иван Мартинов, Андрей Гуляшки, Орлин Василев и др. Може да си представим сега колко незначително е било влиянието на това нелегално „списание“, което се е пишело на пишеща машина и се е разнасяло при най-неблагоприятни обстоятелства в няколко десетки екземпляра. Но и то е имало своето значение. То е говорело за духа на българския прогресивен писател. То е продължавало великата традиция на „Ново време“ и „Нов път“, на „Червен смях“ и „Наковалня“, на „РЛФ“ и „Кормило“. И тъкмо в това е и историческото му значение. То е било една малка камбанка на будната мисъл, един смел зов за борба на българския писател. То е предшествувало цялата онази огромна литература, която трябваше да се развива по-късно, в годините на свободата

ТРУДНОСТИТЕ НА СВОБОДАТА

Из мрака на фашизма народът ни и литературата излязоха на светлина — светлината на свободата.

Новото, което дълго се подготвяше и дълго съзряваше в кървави битки, дойде сякаш изведнъж. Слязоха от лесовете на старите хайдушки балкани партизаните, накичени с диви цветя. Премина през селата и градовете Червената армия. И в народното съзнание се извършиха магически промени. На неговия екран се появиха съвсем нови образи, чувства, идеи. Заличени бяха оттам страхът и ужасът от бичовете на черните капитани. Стопиха се сенките на утринните бесилки. Затрептяха светлинките на въодушевлението, зашумя нашироко народната вълна и народната воля за свобода. Тръгнаха за фронта организирано първите ешалони с бойци. Започнаха да се разчистват многогодишни разрушения.

Всичко това отекна и в сърцата на българските писатели, излезли от концентрационните лагери, слезли от планините или завърнали се в София от своите скривалища след бомбардировките по села и паланки. Поети, художници и артисти се впуснаха да пътуват заедно с бригадите и да се срещат със селяни и работници. Бяха на фронта и пишеха за него. Тази външна, декоративна картина имаше предълбок исторически смисъл. Дошло бе времето на свободата, когато творецът можеше открито да изкаже своите идеи, да е искрен със себе си и да се определи — вече с народа или настрана от него. Във вестник „Литературен фронт“, започнал да излиза в края на септември 1944 г., се събират творци с нееднакви творчески физиономии, изразители на различни направления, обединени от общата платформа. Още в първия брой на вестника сътрудничат Николай Райнов и Орлин Василев, Светослав Минков и Боян Болгар, Крум Кюлявков и Никола Фурнаджиев, Мицо Андонов. Проблематиката се завърта все около една ос: онова, което е било до вчера, и онова, което сега предстои. От вестника лъха силата на живота: готовност за дискусии и борба, за да се излезе от довчерашната отчужденост от народа,

обезсилваща творчеството. В статията за нашата книжнина Николай Райнов отбелязва печалното минало, което е осъждало литературата на смърт и на забрава: „Ясно е докъде стигна досегашната наша книжнина и накъде трябва да тръгне отсега нататък. Книжнина, която се не домогва чрез опознаване на народа да стигне до опознаване на човечеството; която не следи растежа на народа и му не сочи път към освобождение, не стои като страж на правдините му и като светило на неговата съвест.“ Ето тази книжнина Николай Райнов осъжда и не очаква да бъде такава бъдещата литература. Съвестта се е събудила. Налице са вече конкретни идеали. И би трябвало тревожното сърце на художника да затупти в общ ритъм с огромното народно сърце. Би трябвало чрез възвръщането към миналото да се погледне напред, в бъдещето. В споменатия първи брой на „Литературен фронт“ срещаме стихотворението „Братя“ на Никола Фурнаджиев:

Години върху нашата страна
враг — чужд и свой — ръка бе тежка сложил,
и беше мрак, бе глуха тишина,
бе всеки светъл порив невъзможен.

Пак в същия брой на вестника Богомил Райнов допълва тази поетическа мисъл със стихотворението си „Спомен“:

Ще остане за дълго тревожният спомен
от безхлебните зими и вършитби пустали,
от ботуша германски, корав и сгромен,
и от свода, в студени пожари запален.

Светослав Минков насочва сатиричните си стрели срещу хората в пашкули. Срещу ония, които, затворени в своя егоистичен свят, подписват нашите брегове като мълчаливи врагове на напредничавата мисъл, като тайни съучастници на ретроградността. Те и вчера, през отминалите вече страшни години, са били безучастни зрители на изстъпленията на фашизма.

В първия брой на вестника срещаме и известната балада „Никодим“ на Крум Кюлявков, която ни възвръща още по-далече — към времето на първия септември, когато над пустите полета се е чувал тропотът на невидими копита, летял е отрядът, воден от баладичния септемвриец Никодим:

яхнал силен, непокорен
непокорен черен кон.

В апела на писателите от Отечествения фронт, поместен във вестника, се казва: „Народното негодувание, възглавявано от славните български въстаници, подпомогнато от народната българска армия и окриляно от освободителната Червена армия — помете фашисткия бандитизъм — най-варварския от варварските режими в родината ни.

В дните на нашата неудържима радост ние се покланяме пред свидните жертви и даваме клетва да продължим с всички сили делото на народното освобождение, изграждането на новата българска култура.“¹

Първата задача в тази бурна атмосфера и на честни, и на завоалирани жестове бе да се насочи цялата ни национална литература в единно русло. За това настояваше по-късно и Георги Димитров в своето писмо до Съюза на българските писатели.² Втората задача бе да се нанесе последен, смъртен удар

¹ Аpell на писателите от ОФ, Литературен фронт, бр. 1 от 30. IX. 1944 г.

² Писмо до Съюза на българските писатели от Георги Димитров, в което се казва, че ашият народ се нуждае от „истинска народна художествена литература като от хляб и въз-“
/х“.

на онези сили, които в миналото ограничаваха художественото слово, отдаляваха го от народа. Не бяха много отровените от фашистката идеология писатели, хората атрофирани духовно. Незабягналата фашистка знатност се потаяваше. И все пак с тази констатация само мярката ни за времето не би била съвсем точна. Процесът на преобразованието бе доста противоречив. Даже онези безпартийни писатели, които бяха опиянени донякъде от тръпката на промяна, беседваха със себе си: — за вчера и за днес. Организатори и ръководители на процесите са комунисти — дали да тичат след тях или да използват компромиса, за да запазят по нещо от индивидуалистичните прилички на миналото. Този, който смята, че такива външения не са съществували, че мнозина не са разтоварвали понякога мъчително сърцето си от тежестта на грижите, сериозно ще сгреша. Ще остане в неговите преценки непремерени силата и волята, с която се бореше все още за себе си убеденият в своята вечност и „абсолютност“ стар свят.

През 1945 и 1946 г. сред излязлата под светлината на свободата интелигенция се подеха ожесточени спорове. И до голяма степен главната тема бе с в о б о д а т а на п и с а т е л я . Защищаваха тази свобода хора, които доскоро, през фашисткото минало, малко споменаваха за нея. Искяха да съществува свобода от политически прогресивния мироглед на епохата, от буйната според тях комунистическа идеология, от изискванията за актуално художествено творчество. В статия, оспорована „Залезът на боговете“¹, Гьончо Белев спори рязко с Димитър Спространов, който във в. „Изгрев“ говори за „други писатели“, различни от тези, които сега според него шумят по стъгдите. Писатели „на въображението и съзерцанието, които са затворени в себе си. Погледът им, наместо да бъде обърнат към живота, към борбите на форума, е обърнат навътре. Те имат свой свят на мечти и творчески блянове, теготеят се от околната среда, от шума и суетата на окръжаващата ги действителност, социално неприспособими, отвергнати. Да не се зловиди, че живеят затворени в себе си, да не ги принуждаваме да излязат от своя приказен свят. Това са самотниците, отшелниците, които не могат и отказват да живеят в света.“² За тези „отшелници“ пролива горчиви сълзи непризнатият писател Спространов. Той защитава милите времена на художествения, на архаичния аристократизъм.

Опонентът Гьончо Белев писа по тоя повод с лека ирония: Но положението не е чак толкова трагично, защото отминали са старите времена, „писателите, които плачеха по стъпканите есенни листа, почиват върху своите творби под купола на Хауптмановата потънала камбана. Тези богове са залезли и ако случайно има останали такива, те не заслужават да им се обръща внимание, тъй като хората имат други грижи, заети са с друга, много по-важна работа, например с печенето на хляба, който, струва ми се, нашият поет от въздушната кула отдавна очакваше, още повече, че той е голям любител на хубавия препечен хляб и, разбира се, в достатъчно количество“.

Да, сблъскаха се явно проза и „поезия“. Но спорът прие характер и на една почти сензационна разпра, тъй като бе поддържан и разпалван от редакциите на легално излизащи издания като в. „Изгрев“ и в. „Свободен народ“. Надигаха се тъмни сили — да засенчат светлината. Те искаха сега, ако не да върнат миналото, то поне да задържат течението, да спрат настоящето. В политиката се сблъскаха две разбирания за „народна демокрация“, едното поддържано от комунистите, другото от хора с прозападни тенденции. И това влияеше и на литературния живот.

¹ Отечествон фронт, бр. 574 от 20. VII. 1946 г.

² Изгрев, бр. 512 от 9. XI. 1946 г., наслов на статията „Свободата на писателя“.

В спора за свободата на писателя се включиха още Борис Делчев, Александър Ничев, Д. Б. Митов, П. Зарев. Николай Райнов в статията си „Писателска съвест“ отбелязва: „Борците за писателска свобода забравиха, че през фашистко време и те, па и мнозина като тях, настанили се на топли места, ...рекламираха прогерманската политика...“ и още: „Тогава именно пролича кога писателят губи свободата си: загубва я в мига, когато се откаже от своята съвест. Разбира се, тъкмо там, където има вместо политическо убеждение само злоба, личи интерес и жажда за власт, всички се нивелират, зверовете реват по едни и същи ноти, които им раздава диригентът, който дава и месото. Надпреварвайки се взаимно, те се различават един от друг само по силата на рева си, а тя зависи от гърлото и дроба, не от ума.“¹

Не бе важно обстоятелството, че незначителни автори като Д. Спространов, Н. Атанасов (с които спори Б. Делчев) или П. Горянски повдигаха с помрачена злоба големите въпроси за свободата. Те влияеха. И спорът минаваше през сърцето и на отделната личност — даже и когато тя вече вливаше своите морални сили в голямото национално дело. Този спор изясняваше позицията и на писателите комунисти, които търсеха общата и единна стъга за изява заедно с всички настроени критично към миналото отрицателни на „самотниците“ и „отшелниците“. Това бе спор вече за мисията на писателя, за активността на художествената съвест, за израстване у художника на ново и вярно чувство за историята.

Спомените за загиналите, за мрачните години, когато се убиваха литератори, бяха твърде живи, за да имаше този спор мек и академичен характер. Критическата, рязко отрицателната му тоналност бе неизбежна — още повече, че при тогавашната политическа обстановка хвърчаха, пускани съзнателно, цветните балони на илюзиите за реставриране на някаква буржоазно „демократична“ власт.

Така времето на свободата бе време, изпълнено и с трудности, и с бурни борби.

Никола Фурнаджиев писа гневно за хората от „Свободен народ“, минали в действителност отвъд барикадата: „Тяхната дейност е широка и разнообразна. Техните пипала се чувствуват и в нашия културен живот. Там те също имат своите агенти. Техните имена могат да бъдат W 31, Иван Богданов, Петър Горянски. Петър Горянски! Ето едно име, което нашата общественост трябва добре да запомни. Това е пример на фашистка метаморфоза и фашистко безочие. Фашист, бивш драматург на скопския народен театър, автор на подражателни стихове, Петър Горянски в годините на фашизма стигна до най-голямото падение, до което някога е стигал един „поет“. Петър Горянски написа „ода“ за един от палачите на народа ни — пратеника на Хитлер в България — Бекерле. Българският стих, завещан от Ботев и Вазов, стигна до унижението да бъде употребен за възхвала на убийците на човечеството. Тая гавра бе извършена, разбира се, от един пигмей. След Девети септември П. Горянски бе изключен от Съюза на българските писатели за тия негови престъпления. Всеки би очаквал, че той ще млъкне. Получи се обаче обратното: П. Горянски стана един от редакторите на в. „Свободен народ“ — той стана изразител на културната политика на органа на „работническата социалистическа партия“ („обединена“) — секция на „работнически социалистически интернационал“. Там той, разбира се, върши същото, което вършеше, когато се лигавеше пред Бекерле. Води борба с Отечествения фронт, но с маската вече на убеден социалдемократ.“²

¹ Н. Райнов, Писателска съвест, Отечествен фронт, бр. 568 от 13. VII. 1946 г.

² Отечествен фронт, бр. 558 от 2. VII. 1946 г.

Генералната тема, по която се спореше, бе въпросът за свободата на писателя. Но спорове изникваха и по различни други поводи от принципно и теоретично естество и придобиваха ту по-спокоен, ту експлозивен характер. При това спорните теми бяха доста разнообразни, а идеите често противоречиви и крайни. По време, когато още се издирваха гробовете на загиналите, когато се поддържаха записките от концентрационните лагери, когато не бяха публикувани всички партизански стихотворения, писани в планината, вече се искаше свобода и за потисниците. Така цялата атмосфера бе напоена с полемичност. Всеки се стремеше в общия концерт да бъде солова партия, да поддържа и защити и личното си мнение. Това бе изява и на колективистични чувства, и изява на лично самоутвърждаване, обикновено сега ярко подчертано.

От по-особен характер бяха дискусиите сред отечественофронтовските писатели и писателите комунисти. Например спорът за субективизма и реализма в поезията по повод на доклад, изнесен в Съюза на писателите.¹ В преценките, направени в този доклад, пролича желанието да се насочи поезията към съвременността и да придобие тя по-обемно съдържание. Но в тезата имаше и известна предпоставеност. Откъсваше се субективността от реализма. Противопоставяше се на съвременната гражданска лирика по-голямата част от предходната ни поезия. И това бе забелязано от участниците в дискусиата. Общият тон за сближаване на литературата с текущия живот бе обаче насърчителен.

От по-друг характер бе примерно спорът между Георги Караславов и Константин Константинов. Той засягаше вече начина на изразяване, формата и изискаността на речта. В статия, озаглавена „Писателят и улицата“ (Литературен фронт, год. II, бр. 13 от 1. XII. 1945), Константинов писа: „През всички големи народни или обществени борби навсякъде и във всяко време писателят винаги е намирал своето предно място. Той може да бъде в тия борби, най-широко и активно, физически участник, политик или пък борец със своето най-сигурно оръжие: словото. Ала борец, това значи — морал в играта, значи във висша степен чувство за мярка.“

И по-нататък:

„Твърде често обаче въртопът на обществените борби се свлича от плоскостта на един по-висок градус, за да се превърне в настръхнало ежедневие на улицата. Тогава идва опасният час за онзи, който воюва в името на една идея, по-опасен може би, отколкото часът на неговата физическа смърт. Защото, чувствувайки се понякога окалян от другите, той сам почва да хвърля кал върху тях, смятайки, че така най-успешно изпълнява своя боен дълг. Ала улицата — не е народът. Улицата е само част — и не най-чистата — от народа. И истинският писател, който е принуден да воюва в гъстата атмосфера на улицата, знае много добре, че тук неговото чисто оръжие трябва да бъде употребено само ако може да порази мигновено, като мълния, но не бива да се превръща в топка от кал, която няма друго предназначение освен да изцапа.“

Така Константинов иска да предпази от едно слизване на писателя до улицата, от едно приобщаване към нея, от загубване на вътрешното достойнство. Защото писателската борческа страст била заплашена от „всичките“ „цветисти“ изрази на хулиганството. На тази статия на Константинов, решил да брани писателя от „низините“, отговори Георги Караславов. В статията си „За езика на истината и правдата“ той сега пише:

„Има улица и улица. Днес, в отечественофронтовска България например, има улица на лупените, на декласираните елементи, на лентяите, на вма

¹ Докладчик П. Зарев.

ниачените „политици“ и „държавници“, които чакат само „кризи“ и „външна намеса“, на обърканите полуинтелигенти, на безпринципните карьеристи, на саботьорите, черноборсаджите, на зозите и суингите. Пъстра и разнолика е тази улица, понякога тя взема поза на „борец“ за „свобода“, за „сигурност“, за „демократия“, за „конституционност“ и може да заблуди, да увлече някой честен гражданин. Но тази улица е улица на разложението, на гнилотата, на смрадта, на тъмнината и лъжата.

Има обаче и друга улица, която истинският писател трябва добре да разпознава, а и да познава. Това е улицата на трудовия народ, на честния гражданин, на демократическия интелегент, това е улицата на протестните акции срещу реакцията, на масовите манифестации и митинги за закрепване на извоюваната свобода, на народното забавление, на горещите спорове, на невини изисквания фрази, които са изискан и неизбежен принос от улицата на разложението.“ И по-нататък Караславов привежда към своя социален анализ на „улицата“ примери от историята на нашата литература. От Ботев насам тя си е служила нерядко с остър език, за да поразява, за да бичува, вдъхновена от пламенен, благороден гняв. В разговора се вмесваха и благородното намерение на К. Константинов да защити достойнството на писателя, и чувството за една опасност, посочена от Караславов — да излинее езикът на писателя, да загуби той сила и да ограничи своето въздействие върху по-широките слоеве.

Такива бяха трудностите на свободата. Зад тях стоеше сложна, лична и социална психология, напрегната класова борба.

Дискусията бяха с твърде широк регистър. В тях се открояваха и идейни борби, и лични стилови сблъсквания, неизбежни по пътя на преустройството. От такъв характер бе полемиката на Пантелей Матеев с Атанас Далчев по повод на излизащите тогава в печата бележки на Далчев. Пантелей Матеев оспорваше твърдението на Далчев, според което „слабият художник се нуждае от идеология, за да предаде на произведенията си стойност, каквато те сами не притежават.“¹ В същност в повечето от тези спорове се намесваха освен личните вкусове и предпочитания, но и тенденцията на една нова естетика, която искаше да се наложи. Тя влизаше в конфликт с духовните рецидиви на миналото, заставаеше срещу твърдението, че нямала значение идеологията на художника. В споровете се намесваше като страна и животът. Той освобождаваше понякога от предишни влияния дори закостенелите привърженици на стари тези. Той заставаеше срещу идеализирането на самобитния, на затворения само в своя свят художник. „Улицата“ като политическа стъгда викаше писателя, влияеше му и го създаваше. „Улицата“ на борческия народ, на въодушевеното строителство бе станала път и за литературата. Тя изтръгваше от сърцата на писателите разноразлични тонове, тя искреше с една гама от разнородни чувства, богати с възторг, с възхищение, с борческа всеотдайност, приглушаващи сурдинката на интимността и незагиналия индивидуализъм.

В същност борбата, която се водеше било за идеология, било за близост с народа, било за бойка изразност, не оставаше без резултатност. Ето една изповед, която, честно направена, характеризира извършващата се сега промяна. По повод на празника на 9 септември през 1945 г. тъкмо Атанас Далчев писа:

„През 1944 г. ние, хората, израснали и живяли сред книгите, направихме едно голямо откритие: ние открихме земята и народа си. Никое откритие не се ражда в охолство. Трябваше да дойдат войната и бомбардировките, да загубим домовете, библиотеките и удобствата си, за да можем, освободени сякаш

¹ Пантелей Матеев, Бележки върху бележките на Атанас Далчев, Литературен фронт, бр. 9, год. 11, 1945.

от някаква магия, да се върнем към тях, които ни бяха дали живота и които бяхме забравили.

Казват, че народа със своя бит е продукт на земята, която населява. Но явно е, че и тя може на свой ред да бъде негово произведение. Земята, дето бяхме потърсили убежище, с нейните лозя, черешови и орехови дървета, които се редяха едни след други по хълмовете чак до края на хоризонта, можеше да се каже, че наистина е излязла от ръцете на човека, както един килим от ръцете на една тъкачка.¹

И поетът продължава — можело да се разбере народното дело само сред хората, като се опознае народът и се повярва в него. Ето заключението му: „9 септември не е завършен; той продължава още и неговото значение ще зависи от събитията, които ще го последват, от съдържанието, което ще сме способни да вложим занаят в него.“

Умно, предвидливо и издълбоко Далчев бе доловил онова, което се извършваше. Той говори за промяна у себе си, изказва впечатление и от цялостното ни развитие. Той вече бе от онези честни писатели, които приеха новото, които непрестанно набираха висота — морална, идейна, естетическа — за вливането на своите творчески сили и в катадневните нужди на живота. Тези хора стигаха до непознатото. Те вкуसाха — макар и мъчително, макар понякога и с привкуса на горчивината — радостта на подвига и съпричастяването с народа.

Те трябваше и да отстояват себе си, и да се изменят, като разбираха понякога, че много от предзетите естетически теории на миналото вятърът на времето ще отнесе в забвение. Към тях бих причислил още Елисавета Багряна и Георги Райчев, Стоян Загорчинов и даже Елин Пелин.

Пътят на българската литература съвсем не бе лек. Той, ако не бе постлан с тръни, не бе постлан всякога и с рози. И това е било така и по-късно. Но голямото дело се извършваше. Виждаха се светлинките на бъдещето и те мамеха напред. Преустрояваше се цялостно интелигенцията ни, и то чрез живото осезаване вече на реалността. Всяка бързо измината година откриваше все по-нов и по-дълбок смисъл в ставащото.

РАЗЛИЧНИТЕ ТЪЛКУВАНИЯ НА АКТУАЛНОТО И СЪВРЕМЕНОТО

Проблемата за различните тълкувания на съвременността не слизаше от колоните на печата, от дискусиите, които се водеха на съюзни събрания. Обсъждаше се и въпросът за работа над материала и формите, и въпросът за правилно отношение към съвременността. Изтъкваше се като чудесен подарък, който времето предлагаше и на писателите некомунисти, новата научна идеология — ориентир за всяка по-нататъшна творческа дейност. При това идеологията се разглеждаше двустранно: и като усвояване на мироглед, и като практическо извличане на истините на живота. С близостта до реалността идеологическото идва с особена, не само теоретическа стойност. То се подхранва с реални елементи, несъдържащи се в никакви научни изследвания. В една статия, омасловена „Българският писател и трудовите бригади“², Никола Фурнаджиев сполучливо посочи тази страна на литературното дело:

„Участието на писателя в похода към селото има значителна полза за самия него. Много пъти вече се посочва, че една от причините за известни слабости на художествената ни литература е липсата на опит в повечето ни

¹ А. т. Далчев, Девети септември, Литературен фронт, бр. 1, год. II, 1945.

² Литературен фронт, бр. 40 от 18. VIII. 1945 г.

писатели — техният ограничен кръг от наблюдения, непознаването на нашата нова действителност. Не ще и дума, че за един ден тая липса не може да бъде запълнена. Но няма съмнение, че в тоя ден писателят все пак ще види много непознати за него неща, ще усети пулса на един нов живот, ще почувствува огъня на един нов устрем. Пред него ще се открият нови проблеми и перспективи, които ще му дадат гласък към по-дълги и сериозни проучвания. Той ще съзре нови теми, които ще го вдъхновяват към по-задълбочено и отговорно творчество.“

Безспорно и двата компонента: идеологията като мироглед и реалното познание на живота — като не става дума за таланта — имаха сега значение.

Създаденото в първите години на свободата не притежаваше онази голяма литературна стойност, която придоби написаното по-късно. Ориентацията обаче беше правилна — към живота, към обрисуване на драматичните изживявания на тружениците от града и селото, против кресливите позиви на реакцията, застанала срещу действителността.

От художественото творчество не се изключваха нито агитката, нито пропагандисткото произведение, песента и маршът, репортажът или дописката. Коемо би могло да участва в общия шум, бе полезно. Търсеше се обаче и голямата перспектива, имаха се пред вид и по-основните цели на литературния развой. Утвърждаването на новата проблематика на литературата имаше значение особено през времето, когато начело на Съюза на писателите стояха творци некомунисти като Трифон Кунев или Константин Константинов, те бяха неподготвени психологически да възприемат новото, бяха неизбистрили още отношението към ставащото през настъпилата епоха.

Динамиката на събитията, срещите и споровете около всички тези въпроси, както и напорът на живота създаваха една сложна смесица от приказност и действителност. Появяваха се актуални творби, носени от крилетата на свободата, вдъхновявани от подвижната панорама на бързото развитие — победите на фронта, преизграждането на страната, първите младежки бригади, заредени с ентусиазма на Хайнбоаз. Изпъкнаха сюжетите, свързани главно с чувството за революционна промяна и с култ към родината, страдала доскоро и сега обновявана. Вярваше се в скоковете на историческото развитие и в прехода към голямото бъдеще. Промяната на живота се очакваше в приказни темпове, с часове, а моралното израстване на човека строител с дни. Даже Багряна, вдъхновявана от впечатленията си, писа през 1946 г.:

Расте в дните бурни, размири
младият днешен човек.
Може би в няколко само години
той ще порасне с век.

Това силно чувство, че скоро ще дойде желаното, тази удивителна вяра в растежа на новото ще откриете изобщо като характерно явление на епохата. Макар често с художествени несвършенства, поетите претворяваха образно пламенната народна воля и духовната сила на ентусиазираната младеж. Те бяха завладени от едно неизчерпаемо колективистично чувство и от идеята за превъзходството вече на новия живот. Във всичко това изпъкваше многоцветният психологически колорит на времето.

Започнаха да се открояват и по-значителни творби, и книги, които създават физиономията на литературата. Христо Радевски издаде книгата „Въздух не достигаше“ (1945). Тя бе написана в характерния за поета стил на емоционална размисъл. В нея пулсираха болките и надеждите на родината през годините на фашистката задуха. Книгата „Огъня“ (1946) на Младен Исаев е една от най-значителните стихосбирки на тоя поет. В нея бяха включени

освен цикъла „Концлагери“, за който стана дума, но и произведения, посветени на Червената армия, на партизаните, на подвизите на българския войн. Поетът се бе изравнил духовно с времето и бе намерил бойки изразни средства за високи размисли, вълнения, дръзновени мечти. Той отразяваше в поезията си и народната биография, и интимния си свят, своя поетичен натюрел, едновременно борчески и нежно лиричен. За партизаните герои пишеха освен поети като Веселин Андреев, но и автори като Дора Габе. В поемата „Вела“ (1946) тя потърси духовните извори на отминалото, неговото бурно и тихо величие, неговата красота. Макар с известна суровост и неравност на формата, Габе успя да улови общата всеотдайност у загиналите в борбата. Сред книгите, посветени на фронта, изпъкнаха поемата „Горан Горинов“ (1946) на Ламар, „Драва тече през славянски земи“ (1946) на Иван Мартинов, по-късно „Втора рота“ (1949) на Вежинов. В белетристиката особено се открояваше романът „Път“ (1946) на Стоян Даскалов, изцяло посветен на обикновения човек, израсъл като водач на своите съселяни, обобщаващ образ на епохата.

Изпъкнаха и творби като „Селски истории“ (1946) на Георги Караславов с хубавата повест „Танго“ и „Житие-битие“ (1945), монолог-размисъл на Орлин Василев.

Появяваха се и доста слаби произведения, несръчни опити да се пресъздаде съвременността. Книги като „Песни за републиката“ (1947) на Пантелей Матеев не оставяха по-дълбока следа в литературата ни. Те бяха бледен поетичен образ на протичащото. Може би за недостатъци като тези на Матеев Людмил Стоянов отбелязва в един свой доклад:

„Смятам, че е грешка при всички случаи, когато се сочат формални недостатъци, да се оправдаваме с изтъквания отговор, че това е формализъм. Това е оправдание на мързела, нежелание да се дирят форми и оттук — ново съдържание. Формализъм има само там, където няма идеология, а нашата поезия има ясно очертана идейна основа.“¹

Нека отбележа, че литературната картина не се изчерпваше с посочените произведения. Тя се обогатяваше и с едно творчество, което идваше да се включи в новата култура със свои проблеми и език. Константин Петканов не само написа романите „Дамянова челяд“ (1945) и „Белите извори“ (1946), но и преиздаде „Морава звезда кървава“ — една творба, която сега можа да зазвучи свободно с цялата си протестна сила. Георги Райчев преиздаде някои от предишните си разкази в сборника „Карачакал“ (1945). Константин Константинов освен „Птици над пожарищата“ (1946) отпечата и книгата „Земя“ (1946), с разкази и пътеписи, създавани в различно време. Един отклик на миналото и неговия провинциален свят бе и сборникът разкази „Делници и празници“ (1945) на Емилиян Станев. Така в общото звучене на новата литература се вплитаха различни гласове, нюансираха я и я разнообразяваха. Любопитна бе появата на разкази за света на природата и на животните, за тайните на битието, за предназначението на живота и смъртта, на майчиния инстинкт, на любовта и саможертвата — разказите на Емилиян Станев, които внасяха общочовешки мотиви в тогавашното изживяване на съвременността.

Най-активните жанрове бяха лириката, разказът и очеркът-възпоминание за миналото („Птици над пожарищата“). В по-малко случаи изпъкнаха големите форми — романът и драмата. Но и те вече бележеха своите завоевания. След „Борбата продължава“ (1945) на Крум Кюлявков се появиха две исторически драми „Подвигът“ (1945) на Асен Разцветников и „Ца-

¹ Людмил Стоянов, За нашата поезия, Литературен фронт, бр. 40, год. III, 1947 г.

рица Теодора“ (1946) на Магда Петканова, а след това и две драми, в които изпъкват конфликтите на близкото минало: „Царска милост“ (1948) на Камен Зидаров и „Тревога“ (1948) на Орлин Василев. В същност имаше вече и по-големи летописни творби, обърнати обаче предимно към миналото. Ъгончо Белев издаде втората книга „Нови хора“ (1945) от своята поредица „Случки из живота на Минко Минин“. Ст. Ц. Даскалов — както вече бе посочено — публикува първата част на романа „Път“. Един слаб роман „По стръмнините“ (1948) на Харалан Русев бе приет прекалено положително като предзнаменование за летописна романистика. Една книга обаче остави огнена дияра — романът „Осъдени души“ на Димитър Димов, излязъл още през 1945 г. Романът не бе напълно оценен от критиката за неговата психологическа дълбочина и сила като погребален химн над умиращия свят, като страшен образ на изпепелилите душата наркотици: католицизмът и моралът на себичността. Той не бе оценен и за голямата артистичност и чаровната магия на образите и словото. Но бе посрещнат радушно — като удар върху миналото. А музата Клио — муза освен на епическата поезия, но и на историята — вече вдъхновяваше за ново творчество този автор. Появяваха се вече откъсите (глави) от романа „Тютюн“. В бр. 2 от 1946 г. на в. „Литературен фронт“ под названието „Тютюнев склад“ бе отпечатана част от главата, в която се разказва за „Никотиана“ и за конфликта между Борис Морев и неговия брат Стефан. В началото на 1948 г., пак в „Литературен фронт“, бе отпечатана и главата „Двубой“ вече с изричното указание, че е взета от романа „Тютюн“. Тези откъси бяха предвестници на голямата бъдеща литература.

В едно интервю пред в. „Литературен фронт“ през 1946 г.¹ Емилиян Станев разказва свои творчески планове. Той споменава освен за работата си върху „В тихата вечер“ (излязла през 1947 г.) и „Крадецът на праскови“ (излязла през 1948 г.), но и за замислен сюжет, който да обхване „повечето обществени среди“ и чрез който да се обрисуват по-широка картина на предсептемврийското, септемврийското и сегашното време“. И писателят резюмира: „Тая работа много ме увлича, но не мога да се похваля, че ми се отдава лесно.“ Не бе ли това зародишът на идеята за романа „Иван Кондарев“?

Така бурното време в началните години на свободата водеше едно сложно счетоводство: от една страна, кипяха спорове, дискутираше се за свободата на творца, предявяваха се изисквания за свързано със съвременността творчество. От друга страна, в лабораториите на писателите, в тяхното въображение се подготвяше отношението към съвременността чрез замисляни вече книги. В тях сякаш да се откриват неподозирани дълбочини, истини още неочаквани в бурната схватка с текущия ден. Съзряваха тайно творчески идеи, замисляше се онова, което щеше бавно и мъчително да очертае лицето на новата литература. Интелектуалното разгръщане нагоре бе започнало да превзема своя връх.

Но пред възможностите на очерталото се бъдеще стояха все още и някои нерешени въпроси. Не бе възможно вече да се поддържа новото направление, което бе взело преднина, с онзи абстрактен хуманизъм, който бе характерен за мнозина творци. Това създаваше сложни драматични ситуации за мнозина автори — от Константин Константинов и Константин Петканов до Стоян Загорчинов и Атанас Далчев. И те изявяваха своите смущения, изказваха свои идеологически несъгласия в статии и в бележки от различен характер. Голям въпрос с конфликтен подтекст бе този за извора, от който следва да се черпи освежаваща вода, духовна мощ. Докато писателите ко-

¹ Бъдещи книги, Литературен фронт, бр. 10 от 23. XI. 1946 г.

мунисти се стремяха да популяризират съветската литература и да сочат вредното влияние на упадъчната западна литература, някои други писатели тежнееха към новите художествени образци и философско-естетически теории на Запад. Атанас Далчев преведе откъс от романа на Сартър, който бе отпечатан във в. „Литературен фронт“. В списание „Балкански преглед“ също бе направен опит да се популяризира Сартър с разказа му „Стената“. Геронте на този разказ, участници в Испанската гражданска война, са подложени на подробна психо-физиологическа дисекция. Изследват се изживявания на ужас пред смъртта. Изобщо литературата и с преводното, и с оригиналното творчество ставаше арена на неизбежно сблъскване между социалистическия хуманизъм и онзи абстрактен хуманизъм, който приемаше често характера на индивидуален бунт или на лично самоудовлетворяване. Накъде бе правилната перспектива? И бе ли възможно веднага да се разчистят всички наслоения? От друга страна, пролича онаследеното сектантско тълкуване на наследството от писателите комунисти. Едно повишено самочувствие, една вяра изключително в новото социалистическо-реалистическо развитие ги правеше нетолерантни към наследството, пристрастни в оценките му. Те търсеха идейно-политически грешки. Откриваха консервативни страни в мирогледа на предходните писатели. Малко вникваха в реалното художествено съдържание, изпълвало творчеството им. Така се появиха отрицанията на Пенчо Славейков, категоричното подчертаване предимно на неговия индивидуализъм. Действително излизаха статии, в които възторжено се говори за Вазов (Борис Делчев), за Йовков (Георги Цанев), за Пенчо Славейков (Ангел Тодоров). Но тези статии не променяха впечатлението за създаденото в миналото, разглеждано като литература, която вече залязва, която не може да се включи в новата култура и да даде свои приноси за развитието ѝ. Така сложността на отношенията освен към съвременността, но и към миналото бе неимоверно голяма.

Любопитно е, че през тези години на тежнение към социалистическия реализъм и към обективно познавателна литература изобщо се отричаха представителите на символизма даже и от автори с некомунистически възгледи като Атанас Далчев. В „Литературен фронт“ (бр. 13, год. III, 1946) той напечата част от свои бележки, в които продължаваше да поддържа старата си теза за пълното изживяване и за ограничеността на това литературно направление. Далчев пишеше: „Символистичният поет беше органически способен да схване конкретното. Дори и когато то му се тикаше в очите, той не искаше да го види и предпочиташе общото и абстрактното:

И „куку“ чуваше се там гласа на птица
Емануил Попдимитров

Гласът, който е викал „куку“, несъмнено е бил глас на кукувица. Но при все това тя си е останала за символистичния поет неопределена — една птица.“

Поеът отричаше школата на символизма. Но и той, както и литературната критика на новото време още не можеха да разберат, че литературните школи не закотвят в своите води голямата творческа личност, че големият писател не се изчерпва с канона на школата. През тези години почти не се разглежда така върховно богатата поезия на Димчо Дебелянов. Не се виждаха духовните дълбини и в Яворовото символистично творчество. Символизмът означаваше само индивидуализъм, само затваряне на поета в „кулата от слонова кост“, само творчество, което противостои на основните възжеления на народа.

Но тези предпоставени идеи за залез на цялата преходна литература — с някои малки изключения относно писатели демократи като Вазов или Алеко Константинов — неизбежно се отразяваха и върху съвременните изисквания. Подценяваше се сложността на творческия процес. Не се свъщава необходимостта от палитра с много елементи. Наблягаше се на актуално-идейното и народностно-демократичното без акцент върху психологическото вглъбяване и национално-самобитното. Изобщо въпросите за формите и за стила бяха сега лесни въпроси. Не се търсеше дълбоката зависимост на художника от по-трайното народно битие, от характерологията на българската душевност, от традициите и от създадения вече опит. Сякаш бе настъпило времето, когато всеки трябваше да започне изцяло отначало, да създава формите от хаоса.

При тази тъкмо обстановка придобиваше значение въпросът за отношението между актуално и съвременно. Тези две категории не се покриват напълно. Защото актуалното е текущото, сега необходимото, налагащото се в момента, а съвременното е дълбочината на основната историческа тенденция. Но актуално и съвременно често се отъждествяваха. Не се разбираше, че съвременното с някои свои страни може да стои и под повърхността, да е скрито така, както и айсбергът не се показва изцяло на повърхността на водата. За една литература, която правеше прелом в историята си, която бе на ръба на новата си епоха, бяха важни и актуалното, и съвременното — с по-дълбоките му възможности. Всичко това трудно се осъзнаваше. И това създаваше началните трудности в годините на свободата.

Бурята на очишението обаче бе необходима. Отрицанието на стари естетически схващания явно освежаваше въздуха. Нужна бе обаче и повече мъдрост, по-дълбоко проникване в характера на движението, прозрение за това, как ще се родят новите форми. А това понякога не достигаше и на някои автори, увлечени изключително в актуалното, и на критици, които искаха да чертаят върната насока на литературния процес.

Критическите усилия, насочени срещу миналото, не оставаха безплодни. Те създаваха самочувствието на новата литература, насочваха я към нова сюжетност и към нова народностна съдържателност и изразност. И в същото време младежката самоувереност, гордото самочувствие показваха явно и своите отрицателни страни. Критиците — уви! — не можеха да уточнят координатите на актуалното и съвременното, да разберат приемствеността и да попритъпят така остротата на изискванията си за едно ускорено пътуване. Те не създаваха необходимото равновесие между новото, развиващото се и дълбоката демократична и жизнена традиция на отминалото.

Имаше обаче и друг тип явления, които настройваха към пределната бдителност. Появяваха се отстъпления от голямата задача да се пресъздаде животът от позицията на съвременността. Отстъпление не от спътници, а от видни революционни автори. Сериозен неуспех претърпя Павел Вежинов с романа си „Синият залез“ (1947). Вместо да отрази от гледище на съвременността протеклите в миналото, по времето на капитализма, конфликтни събития, Вежинов се увлече в едно леко подражаване на западния роман. Той въведе в творбата си образи-реминисценции, дошли от книгите на западно-европейски и американски творци. И естествено тези образи, проектирани върху нашата действителност, се оказваха неубедителни. Това настрои бдително критиката — още повече, че не бяха се разрешили острият класови — прекалено даже бдително, както пролича това в недалечното бъ-

деята да се „европеизира“ литературата ни бе несполучливо решена жинив. Литературното „осъвременяване“ в случая се оказа „безмитен“

внос на чуждото — въпреки неговата противоположност и неговото несходство с нашата реалност.

Павел Вежинов бе критикуван, но и сега ревността към актуалност попречи на критиката да постави по-дълбоко въпросите за влиянието, да изясни как с някои от тях би се оплодила и българската култура. Изобщо епохата, която раздвижи издълбоко водите, която наруши идилията, която бързо водеше напред, не си намери и достатъчно прецизни тълкуватели. Правилните и дръзновено смели критически начинания не се покриваха с достатъчна теоретическа дълбочина.

Началната енергия обаче тикаше през тия сложни и облъхани от възторзи години възродителния процес. Неговата подоснова бе класово-историческа. За привеждането на литературата на тази подоснова бе направено много с общото настъпателно настроение. Раждаше се един нов свят — от идеи, образи, чувства — свят млад и жизнен, целеустремен и настъпателен. Откри се дълбочината на нов хуманизъм, на нова интелектуалност, свързана с практиката на обществото и с народа. Нашата литература черпеше сокове и сили от живота. Това бе димитровското време, когато от водача на партията бе даден вярно сигналът за създаване на дълбоко народностна литература, литература със засилена жизненост и с борчески патос. Трябваше само да се събере многогодието на отделните потоци в общонационалната ни литература, ръководена от стремежите на писателите комунисти, събрала с тях хуманистичните възторзи на Константин Константинов и Стоян Загорчинов, ревността на осъзналите конфликта с миналото, довчерашни индивидуалисти като Николай Райнов.

Каквито и да бяха трудностите и противоречията, вече бе започнал големият обновителен процес. Той съпътствуваше и напрежението в страната, когато зад външното спокойствие растеше борческата екзалтация на народа и се спечелваше битката в монархията, извършваше се национализацията на индустриалните предприятия и се лишаваша от възможност да влияят ръководните слоеве на буржоазната класа, започваше се колективизацията на селското стопанство. За художествената литература бе намерен вече нов извор и на морал, и на духовно самочувствие. Създаваше се постепенно и нова литературна „традиция“, която щеше да помага за по-нататъшния градеж и за удържането срещу повеите на враждебни, чужди ветрове. Да, твърде много бяха трудностите, противоречията и с тях освен изпълнените, но и възможните, неизпълнените неща. Затуй може би това време е скъпо и за нашата младост и ние се връщаме към него упоени от мисля на някаква носталгична омая. Това е, бих прибавил, запазеният в душата ни скъпоценен товар на миналото, с който се прехожда вече сигурно към най-новата епоха на българската литература. Това бе време на очертаването на контурите, на вярa и младежки идеализъм.